

L'atenció a la infància abandonada i a les dones desemparades a la Barcelona de mitjan segle XIX

Montserrat Alay Suárez

L'atenció a les mares soles i pobres i als infants abandonats es limità, durant les set primeres dècades del Vuit-cents, a l'asilament en macroinstitucions benèfiques. Durant la primera meitat del dinovè segle la burgesia liberal reestructurà administrativament la beneficència,¹ però les estratègies d'acció social, en essència, seguien basades en la caritat, la repressió i l'ocultament de la pobresa.

Així, les dones prenyades sense recursos que volien amagar la seva gravidesa no tenien cap més remei que ingressar en el departament de maternitat de l'Hospital de la Santa Creu. Per a moltes d'elles, un cop infantaven, desfer-se del nadó abandonant-lo en el departament d'expòsits de l'Hospital –o de la Casa Provincial de Maternitat i Expòsits, a partir de 1853– era l'única alternativa possible. Moltes altres donaven a llum a casa seva i després es desempallegaven de les criatures dipositant-les en el torn de les institucions benèfiques.² En qualsevol

1. El pas de l'Antic Règim a la societat liberal que tingué lloc durant la primera meitat del Vuit-cents implicà que el control de l'assistència passés de l'Església als dirigents burgesos que manaven a les juntes municipals i provincials. Els poders públics començaren a assumir funcions assistencials amb la llei de 6 de febrer de 1822. Posteriorment, la llei de 20 de juny de 1849 declarà públics tots els establiments de beneficència i establí la centralització d'aquesta a través d'una Junta General amb seu a Madrid i un esquema jerarquitzat de juntes provincials i municipals. Aquesta llei declarava con a provincials les cases de maternitat i expòsits; el reglament de 14 de maig de 1852 unificava aquestes cases. En aplicació de la llei i del reglament nasqué, l'any següent, la Casa Provincial de Maternitat i Expòsits de Barcelona (a partir d'ara, ens hi referirem com a CME). Els expòsits es traslladaren a un nou local que donava al carrer de Ramelleres; el departament de maternitat, en canvi, romangué a l'Hospital de la Santa Creu. L'any 1869, les diputacions substituïren les juntes provincials en la tutela dels infants asilats a les cases d'expòsits.
2. El torn era un calaix giratori on es podien dipositar les criatures que es volien abandonar. Per fora donava al carrer i per dins a la sala de recepció de la casa d'expòsits. Quan s'exposava una criatura es feia girar el torn cent vuitanta graus i aquest mecanisme feia sonar una campaneta, de manera que el nadó podia ser recollit immediatament per la persona que estava de guàrdia dins l'edifici. El torn de l'Hospital de la Santa Creu donava al carrer de l'Hospital. L'any 1854 es tancà i se n'obrí un de nou a la façana de la CME que donava al car-

cas, un percentatge elevadíssim d'expòsits moria abans de complir els cinc anys de vida –la majoria a l'any d'ingressar en la institució–, davant la impertorbabilitat d'una societat que contemplava el problema amb pena i recel però no feia res per evitar-lo.

A més, en una Barcelona bullent on el procés industrialitzador s'havia engegat molt abans que a la resta de l'Estat espanyol, el sistema assistencial tancava els ulls davant els problemes generats per la nova pobresa proletària. Haurem d'esperar al darrer quart del Vuit-cents per començar a trobar polítiques més autènticament protectores.³

L'abandonament dels infants a la Barcelona del Vuit-cents

El fenomen de l'exposició d'infants cal relacionar-lo més amb la situació de creixement demogràfic i pobresa endèmica en què vivien bona part de les classes populars barcelonines de l'època que amb crisis econòmiques puntuals.⁴ Els sectors socials més castigats i, per tant, els assortidors en potència de la Casa d'Expòsits eren els treballadors de les fàbriques, els assalariats del sector terciari, els immigrants sense terres i sense feina i les capes marginades en general. Les dones-mares solteres, viudes, camperoles immigrants o simplement pobres, que havien de cercar la seva subsistència en el servei domèstic, constituïen un altre grup de risc.

Sens dubte, eren la pobresa i les penoses condicions de vida i de treball els factors més poderosos que empenyien els pares a desembarassar-se dels infants. De fet, l'abandonament era, en molt casos, una estratègia més de supervivència.

Una mostra de la inseguretat que caracteritzava la vida de les famílies obreres del segle XIX ens la proporciona l'*Estadística* d'Ildefons Cerdà (1856), on es demostra com era pràcticament impossible que un obrer pogués mantenir la família amb el seu sou.⁵ Això comportava que les condicions físiques dels habitatges

rer de Ramelleres. Aquest es tancaria definitivament l'any 1931, quan en el seu lloc s'instal·là una oficina receptora. La part externa de l'esmentat torn –vestigi certament dolorós d'una pràctica que ens transporta a una Barcelona no gaire llunyana en el temps però carregada de contradiccions i d'hipocresies– encara roman a la vista pública malgrat les successives remodelacions de la façana on s'instal·là.

3. És a partir de la dècada dels setanta que es comencen a assajar noves estratègies per millorar les condicions de vida dels expòsits dins de les institucions benèfiques. A partir dels anys vuitanta començà a augmentar significativament la seva supervivència. Vegeu M. ALAY SUÁREZ, *La infància abandonada a la Barcelona ciutat de la segona meitat del s. XIX (L'educació d'expòsits a la Casa Provincial de Maternitat i Expòsits de Barcelona: 1853-1903)*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2000 (Tesis doctorals microfitxades, 3.906).
4. Durant el segle XIX es produí, a l'Europa occidental, l'anomenada revolució demogràfica. La demografia catalana del mateix període es correspongué amb aquesta tònica general. Aquesta tendència a l'augment de la població catalana i barcelonina (que a més comença a absorbir l'excident rural) coincidí amb un increment de la il·legitimitat i dels abandonaments.
5. Vegeu I. CERDÀ, «Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona en 1856. Especímen de una estadística funcional de la vida urbana, con aplicación concreta a esta clase», dins I. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización, y aplicación de sus principios y doctrinas á la reforma u ensanche de Barcelona*, Madrid, Imprenta Española, 1867, vol. II, pàg. 553-770.

deixessin molt a desitjar. Monlau (1855) no es cansà de denunciar les lamentables condicions “físiques i morals” en què vivien les classes obreres i relacionà la terrible mortalitat que es donava als barris treballadors amb l'estat de les habitacions obreres, de les quals deia que eren «pocilgas inmundas en las cuales se respira un aire deletéreo que mina los organismos llevando al marasmo y la muerte a estos desheredados».⁶

Les malalties degudes a la insalubritat dels habitatges, com ara l'anèmia, la tuberculosi, el tifus i la diftèria, eren freqüents. Al final de la dècada dels seixanta, E. Bertran, en el seu *Informe sobre las causas de la mortalidad en Barcelona*, fa referència a la manca d'higiene dels barris obrers i a la seva incidència en la salut dels seus habitants:

Sobrepuestas las habitaciones como los anaqueles de una librería, y encajonados en ella los habitantes, lo mismo que en esta los volúmenes, no hay que discurrir mucho para considerar qué condiciones intrínsecas puedan rodearles. Una parte de ellos moran en los sótanos y en los llamados entresuelos, revueltos con los muebles ó con los enseres de sus respectivas industrias ú oficios; el aire pesado y húmedo no se cambia nunca, el sol jamás les visita, y reciben, como quien dice á quema-ropa, las emanaciones deletéreas de las cloacas, de las letrinas y de las casi siempre sucias calles. La vida es fisiológicamente imposible en tales moradas, y la permanencia en ellas se compra á costa de la salud de los padres y de la inviabilidad de la prole.⁷

La migradesa dels jornals, però, no era l'única amenaça que posava en perill la supervivència de la família obrera; calia tenir en compte, a més, la possibilitat d'una aturada periòdica, una vaga, els accidents i les malalties, situacions que la podien abocar a la misèria més absoluta. La inseguretat en el treball planava sempre sobre l'obrer, que podia ser acomiadat sense cap explicació en el moment en què es reproduïen les crisis periòdiques o si s'enemistava amb el capatàs. A la vellesa tampoc no hi havia cap mena d'assegurança, només la “sopa dels pobres”.

Malgrat el seu pes específic a l'hora de decidir moltes exposicions, la pobresa no sempre atemptava en solitari contra la maternitat. Els seus efectes adversos podien assolir dimensions dramàtiques quan s'associava a l'estigma de la il·legitimitat. I és que, encara que el llast de la crítica social repercutia en tots els estrats socials,⁸ s'acarnissava més amb les capes populars. En aquests casos, les dones que infantaven al marge del matrimoni, a més d'haver de suportar la vergonya i el rebuig social, comprovaven, impotents, com era d'impossible mantenir, elles soles, llurs nadons. D'altra banda, els ajuts que les parròquies adreça-

6. P. F. MONLAU, «Higiene industrial. ¿Qué medidas puede dictar el gobierno a favor de las clases obreras?», dins P. F. MONLAU i J. SALARICH, *Condiciones de vida y trabajo obrero en España a mediados del s. XIX*, Barcelona, Anthropos, 1984. Ed. original: Madrid, M. Rivadeneyra, 1856, pàg. 9.
7. E. BERTRAN, *Informe sobre las causas de la mortalidad en Barcelona*, Barcelona, Academia de Medicina, 1867, pàg. 8.
8. És més, aquest factor, tot sol, podia ser motiu suficient perquè dones de classe alta abandonessin llurs nadons.

ven als seus pobres atenien les famílies miserables o les vídues amb infants, mai les dones pecaminoses i els seus bebès il·legítims.

Un altre factor estigmatitzador a tenir en compte és el treball femení. Contemplat com a problema –es considerava una desvirtuació del paper sublim de la dona com a mare i ‘àngel de la llar’–, només es consentia per ineludible necessitat, com a complement del sou del marit en el cas de les famílies nombroses, com a situació transitòria fins al moment del matrimoni o com a única alternativa a la desesperació en el cas de les mares soles. En aquest últim cas, paradoxalment, el treball femení generava un problema irresoluble, ja que era molt difícil compaginar les obligacions maternals amb el treball assalariat, sobretot en un medi urbà sense guarderies on acollir la mainada durant la jornada laboral.⁹

La manca d’una xarxa assistencial que possibilités la conciliació de la maternitat amb el treball extradomèstic era només un dels problemes, però no el més greu. Cal donar una ullada als treballs que desenvolupaven les barcelonines del Vuit-cents per adonar-nos que en un altíssim percentatge eren feines no qualificades i escassament remunerades. En el sector industrial, i a igualtat d’hores treballades i tipus de treball, la dona cobrava la meitat del salari masculí. L’alternativa del treball a domicili també era una trampa: teòricament facilitava la ‘doble jornada’, però estava mal pagat, era una feina precària, exclosa de la legislació laboral vigent, i exigia, per a resultar rendible, jornades de feina interminables.

Podem imaginar en aquests contextos el neguit que podia suposar l’arribada d’un infant. Aquest problema també l’havien de solucionar les dones que es decantaven pel servei domèstic, una de les sortides laborals majoritàries.¹⁰ No pocs infants ingressats a les cases d’expòsits eren fills de minyones que havien estat seduïdes pels ‘senyors’ de les cases on servien. Sembla que aquesta relació de poder era una pràctica força corrent i que no només es donava en la intimitat dels domicilis, sinó també a les fàbriques, on moltes dones havien d’accedir als capricis dels amos si no volien perdre el lloc de treball.

No eren estranys, tampoc, els casos de dones que abandonaven els seus nadons per poder-se dedicar a la feina de dides, àdhuc els de dones que pretenien alletar els propis fills com a dides assalariades de la institució on prèviament els havien abandonat. Al *Diario de Barcelona de Avisos y Noticias* trobem anuncis certament il·lustratius. L’11 de maig de 1860, per exemple, apareixia publicada la següent oferta: «Una joven soltera, de 24 años de edad, desea encontrar criatura para criar en casa de los padres; tiene la leche de ocho días y personas que la abonen». Resulta fàcil imaginar la destinació final de la criatura d’aquella que

9. Aquesta demanda entrà en la llista de les reivindicacions obreres durant el Bienni Progresista (1854-1856), en un context en què l’aportació de les dones al progrés industrial era inqüestionable. Recordem que la mà d’obra femenina, en el sector del cotó, representava, a mitjan segle XIX, el 40% del sector.
10. Com veurem, era l’ocupació a què es destinava la immensa majoria de dones joves asilades a les institucions benèfiques barcelonines. Aquest costum ja el documentem a l’Edat Moderna, quan la majoria de minyones de Barcelona procedien de les donzelles criades a la Casa de Misericòrdia (M. CARBONELL, «El treball de les dones a la Catalunya Moderna», dins M. NASH (dir.), *Més enllà del silenci: les dones en la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1988, pàg. 121).

L'atenció a la infància abandonada i a les dones desemparades

Taula 1. Asils per a infants desemparats i per a noies en situació de risc

Institucions	Data de fundació	Direcció - dependència	Tipus admesos i característiques de l'assistència
<i>Asil nocturn per a criatures abandonades</i> c/ Ciutat (Pça. Sant Jaume)	?	Municipal	Acolliment nocturn i alimentació d'infants i joves perduts d'ambdós sexes durant tres dies. Els no reclamats passaven a la CC
<i>Casa Hospital d'Infants Orfes</i> Plaça del Àngels	1370	Particular amb participació municipal. A càrrec de les Carmelites de la Caritat	Nens i nenes pobres i totalment desemparats, legítims i nascuts a Barcelona. Ingrés: 7-12 anys, amb tot l'atreujo personal i patrimonial. Els nens estudiaven ofici o carrera; les noies s'ensinistaven en les 'labors pròpies sexe'
<i>Casa Municipal de Misericòrdia</i> c/ Elisabets	1581	Municipal	Nenes i noies pobres i de bona conducta. Ingrés: 3-7 anys. Cultura general i ensinistrament en treballs de la llar. Un cop emancipades ja no podien tornar (per evitar contagis perniciosos)
<i>Conservatori per a donzelles expòsites</i>	1801	Hospital de la Santa Creu	Expòsites de l'Hospital de la Santa Creu. Pràctiques religioses, treballs domèstics i ensinistrament en diverses manufactures
<i>Casa de Caritat</i> c/ Montalegre	1802	Diputació (1869); a càrrec de les Filles de la Caritat	Persones necessitades d'ambdós sexes naturals de la província. Expòsits/es de la CME i altres infants desemparats
<i>Casa del Retir</i> c/ Xuclà	1840	Congregació de Ntra. Sra. de l'Esperança	Dones de vida llicenciosa. Expiació de les faltes comeses mitjançant la penitència. Treball de cosir, rentar i planxar
<i>Casa de Maternitat i Expòsits</i> c/ Ramelleres; després: les Corts	1853	Diputació	A càrrec de les Filles de la Caritat Expòsits d'ambdós sexes; també fills legítims de pares pobres
<i>Col·legi de Sant Rafael i Asil de Serventes</i> c/ Lledó	1859	Germanes Carmelites de la Caritat	Noies de bona conducta (12 a 35 anys). Alberg gratuït fins a 30 dies a serventes solteres sense col·locació
<i>Sala-Asil del Sagrat Cor de Jesús</i> c/ Aldana	1861	Filles de la Caritat	Nens (ingrés entre 3 i 7 anys) i nenes (sense límit d'edat). Alimentació, educació i instrucció
<i>Col·legi de Maria Santíssima de les Desemparades</i> c/ Casanova	1861	Religioses Adoratrius	Noies 'perdudes' o 'pròximes a perdre's', de 15 a 22 anys. Acolliment, doctrina cristiana i 'labors pròpies del sexe'. Estada màxima: 3 anys, fins a trobar col·locació
<i>Asil de Desemparades de Sant Alfons de Ligorio</i> Sant Gervasi	1866	Religioses Oblates del Santíssim Redemptor	Noies de 'vida dissoluta', a partir dels 10 anys

Font: elaboració pròpia a partir de M. GONZÁLEZ I SUGRAÑES, *Mendicidad y Beneficencia en Barcelona*, Barcelona: Henrich y C^a, 1903, pàg. 201-261; J. ALBÓ MARTÍ, *La Caridad. Su acción y organización en Barcelona*, Barcelona, Tip. Subirana hermanos, 1901; *Anuario Estadístico de la ciudad de Barcelona*, 1902, pàg. 340-345; C. CORNET Y MAS, *Guía de Barcelona. Metódica descripción de la capital del Principado de Cataluña y de sus alrededores, unidos á la antigua población por medio del Ensanche*, Barcelona, 1877 (1a ed.: 1876).

Taula 2, Quadre parcial dels itineraris dels nens expòsits segons l'any d'ingrés a la CME

Itineraris	1850	1855	1860	1865
Morts a la Casa	1	126	116	169
Morts en poder de la nodrissa	3	112	159	106
Morts sense especificar on	301	2	2	-
Confiats a dida i afillats per altres persones	10	52	86	59
Legitimats, naturalitzats i retornats als pares	3	3	5	9
Passats a la Casa de Caritat	11	36	44	41
Altres	2	-	-	2
Totals [3.393]	331	331	412	386

Font: elaboració pròpia a partir d'ADB, CME, *Llibres de matrícules d'expòsits*.

oferia amb aquestes paraules els seus serveis com a nodrissa. Tothom sabia que la dida que s'instal·lava a casa dels pares d'un nadó havia de resoldre, abans, el problema del seu propi fill, ja fos deixant-lo amb una dona encara més miserable –que per pocs diners el criava a mitja llet– o abandonant-lo a la casa d'expòsits.¹¹

En últim terme, també trobem les dones que exercien la prostitució. Segons els moralistes de l'època, sovint es tractava d'obrerres o minyones que havien quedat prenyades i que, rebutjades per la família, no tenien alternativa per satisfer les pròpies necessitats i les del fill. Fos com fos, és lògic pensar que aquestes dones, clientes potencials de la beneficència, acabaven fent girar el torn de la casa d'expòsits amb una certa freqüència.

Fins ara hem tractat dos factors de tipus demogràfic i econòmic, la pobresa de bona part de la població i l'augment demogràfic, i d'altres que podríem anomenar de tipus psicosocial, com ara el rebuig de la il·legitimitat i l'actitud de la societat davant del treball femení i dels problemes que aquest generava. Hi ha un altre element digne d'anàlisi dins d'aquest últim grup i que actuaria de manera subjacent, sobre la base d'una realitat ben punyent. Ens referim al concepte d'infant, i a com l'extraordinària mortalitat infantil que es donava a l'època necessàriament havia de matisar aquest concepte. El tràngol de la mort dels infants era una vivència tan quotidiana que per força havia d'afeblir la implicació de les mares amb llurs nadons, fràgil com era la vida en els seus inicis; també havia d'alimentar una certa resignació de la societat davant d'allò que es considerava ine-

11. En relació amb el tema de la lactància mercenària i de les nodrisses internes i externes que treballaven per a la CME, vegeu M. ALAY SUÁREZ, «Alletament mercenari. Un exemple de la incidència urbana sobre el medi rural durant la segona meitat del segle XIX», dins E. VICEDO RIUS (coord.), *Control social i quotidianitat. Terceres Jornades sobre Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2002, pàg. 429-444.

Taula 3. Quadre parcial dels itineraris de les nenes expòsites segons l'any d'ingrés a la CME

Itineraris	1850	1855	1860	1865
Mortes a la Casa	1	91	111	148
Mortes en poder de la nodrissa	1	111	133	120
Mortes sense especificar on	260	-	1	-
Confiades a dida i afillades	18	51	84	69
Legitimades, naturalitzades i retornades als pares	2	2	6	9
Passades a la Casa de Caritat	6	39	24	10
Minyones	-	4	-	2
Matrimoni	-	-	-	1
Altres	1	-	-	-
Totals [3.160]	289	298	359	359

Font: elaboració pròpia a partir d'ADB, CME, *Llibres de matrícules d'expòsits*.

vitale.¹² I si la societat resistia amb resignació aquest malson, no resulta estrany que consentís, bé que inconscientment, les desorbitades xifres de mortalitat d'infants il·legítims que es produïen als asils; com a 'fills del pecat' i, per tant, mancats de valor social, no es contemplava la seva desaparició com una tragèdia.

L'últim factor al qual ens referirem és la materialització de tots els estigmes abans esmentats. Les institucions dedicades a l'atenció a dones i fills desemparats durant les set primeres dècades del Vuit-cents, lluny d'evitar la pobresa i els abandonaments i de protegir la maternitat, es limitaven a camuflar el 'pecat' (vegeu la *taula 1*). L'única alternativa per a la supervivència dels nadons fruit de la misèria i de la il·legitimitat era el seu abandonament a la casa d'expòsits, on, paradoxalment, un altíssim percentatge acabava perint (vegeu *taules 2 i 3*).

Els establiments benèfics que funcionaven a Barcelona entre 1808 i 1868 responien al mecanisme tradicional d'acció social consistent a camuflar la pobresa als ulls de les persones benestants, sense atacar la causa mateixa de la marginació. Tampoc no donaven resposta al problema de les treballadores industrials, que es veïen en l'atzucac de triar entre fer-se càrrec dels seus fills o deixar-los durant hores per tal de poder-los mantenir. La resposta a aquesta realitat fou inadequada i insuficient.

12. Una prova de com es rabejava la mortalitat en les primeres edats ens la proporcionen les dades diferenciades de Cerdà relatives a la vida mitjana dels barcelonins –de 1862 a 1864– segons es comptessin els sis primers anys de vida o no. Així, les mitjanes de vida per a les dones i els homes eren de 26,10 i 23,65 anys, respectivament, en el primer cas, i de 45,39 i 42,10, respectivament, en el segon cas, és a dir, per a aquells que aconseguïen complir el sisè any de vida. L'augment de les mitjanes a partir d'aquesta edat evidencia com era de difícil arribar a assolir-la. Vegeu I. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. II, pàg. 506. Pel que fa a la mortalitat dels infants ingressats a la casa d'expòsits barcelonina, vegeu M. ALAY SUÁREZ, «La lucha contra la mortalidad en la Casa Provincial de Maternidad y Expósitos de Barcelona durante la segunda mitad del ochocientos», *Medicina e Historia*, 1 (2001).

Haurem d'esperar als anys setanta del dinovè segle per començar a trobar iniciatives diferents a les tradicionals, en la línia de facilitar i possibilitar la relació maternal, al marge del poder econòmic o de l'estat civil de les dones.¹³

A partir d'ara ens centrarem en les tres institucions que més clarament protagonitzaren, en el període estudiat, l'atenció a les dones i els infants desemparats. Ens referirem, tot fent breus pinzellades, als aspectes que millor reflecteixen les estratègies d'actuació d'aquests establiments.

Culpabilitat i vergonya: l'Hospital de la Santa Creu

En el departament de maternitat de l'Hospital de la Santa Creu, definit curiosament com a lloc «a que acuden para preservar su honor, las que por un momentáneo olvido se han espuesto á perderle»,¹⁴ l'estada de les dones podia arribar a ser tan dura –sense enllumenat, amb una atenció mèdica insuficient, havent de treballar obligatòriament fins als darrers dies d'embaràs– que era molt improbable que alguna sol·licités el seu ingrés per segona vegada; es comentava irònicament que esbombar la relliscada podia, en aquestes circumstàncies, arribar a ser molt preferible.¹⁵

El departament de maternitat es dividia en dues sales: la “general”, que era gratuïta, i la “particular”, per ingressar a la qual s'havia de pagar una pensió.¹⁶ A la sala general buscaven socors les dones ‘deshonrades’, sempre que es trobesin en el setè mes de l'embaràs –s'hi podien admetre dones abans de l'esmentat mes només per causes greus– i que no tinguessin cap malaltia contagiosa. Les dones d'aquesta sala havien de retribuir la despesa ocasionada, ja fos amb diners o amb treball, fent labors o alletant expòsits.¹⁷ Les dones de la sala particular, que sufragaven la seva reclusió, estaven, evidentment, instal·lades en millors condicions que les primeres, la qual cosa demostra que hi havia més perdó per a la il·legitimitat quan aquesta no anava de la mà de la pobresa.

13. Ens referim als establiments i les sales d'asil que començarien a funcionar com a ‘guarderies’ dels fills de les obreres més pobres i a la proliferació d'albergs temporals per a dones amb problemes, per exemple, l'Asil de Nostra Senyora del Bon Consell o l'Asil de la Visitació. En aquest establiment, les noies ‘seduïdes’ s'hi podien estar, no només fins al moment de l'infantament, sinó fins a trobar una feina ‘honrada’ que els permetés de mantenir el seu fill. Altres iniciatives promogudes per metges amb una forta consciència social suposaren un important pas endavant pel que fa a la protecció de la maternitat: ens referim, per exemple, a la creació de les “gotes de llet” (que subministraven gratuïtament aquest aliment vital a les mares més pobres) o a la facilitat que es donaria a la mare que infantava un fill no desitjat a la CME perquè ella mateixa l'alletés (fent de nodrissa del seu propi bebè) per tal de possibilitar la impregnació i evitar així l'exposició.

14. *Dictámenes médico-higiénicos de la comisión Facultativa inspectora del Hospital General de santa Cruz de Barcelona, nombrada en 12 de diciembre de 1847 por el señor alcalde corregidor de esta ciudad*, Barcelona, Antonio Brusi, 1848, pàg. 52.

15. *Dictámenes médico-higiénicos...*, pàg. 54.

16. *Reglamento especial para las Casas unidad de Maternidad y Expósitos de la ciudad de Barcelona*, Barcelona, Tomás Gorchs, 1853, cap. II. Per comoditat, a partir d'ara ens referirem a aquest reglament com a *Reglament de la CME* (1853).

17. *Reglamento especial...*, cap. V, art. 23è.

Algunes disposicions relacionades amb el sigil amb què es portava la gravidesa de les internes ens deixen bona constància de fins a quin extrem la maternitat, consumada al marge de matrimoni, era viscuda com una vergonya: que no es poguessin trobar dues dones pel corredor ni a l'aire lliure; que les finestres haguessin de tenir gelosies fixes fins a certa alçada per evitar que per descuit alguna asilada es deixés veure; o que a cada cel·la hi hagués un torn –per servir el menjar i per recollir o deixar la roba– que comunicés cada dona amb el corredor. Per si aquestes precaucions fossin poques, les dones podien utilitzar un vel si volien impedir ésser reconegudes pel director de la Casa o pel cos facultatiu.¹⁸ No sabem si totes aquestes prevencions es dugueren a la pràctica, però el fet d'aparèixer a la lletra escrita al *Reglament* és prou significatiu.

La llei de 12 d'agost de 1864 impedia, a més, que les llevadores i els estudiants poguessin fer les seves pràctiques a les cases de maternitat, signe inequívoc de les idees de pecat i d'infàmia que la societat seguia projectant sobre les mares soles i/o pobres que decidien fer menys evident la seva 'transgressió'.¹⁹

Pel que fa al departament d'expòsits, les xifres disponibles respecte al període comprès entre els anys 1800 i 1849 ens dibuixen un panorama certament desolador: ingressaren 31.930 infants –638 a l'any per terme mitjà–, 26.014 dels quals hi moriren abans de complir el primer any de vida –una mitjana de 520 per any– i 1.424 dels compresos entre un i cinc anys. Al llarg d'aquests cinquanta anys només pogueren complir el primer any de vida 5.916 infants, i tan sols 4.492 sobrevisqueren al primer aniversari.²⁰ D'altra banda, un informe elaborat per una comissió de metges l'any 1847, arran d'una visita al departament d'expòsits de l'Hospital de la Santa Creu, ens dóna una idea de les circumstàncies en què podia tenir lloc la criança dels infants abandonats en aquesta institució. Sembla que la incorporació dels infants al treball era molt precoç,²¹ precipitació que sens dubte anava en contra de la seva instrucció elemental. Tot i que amb les noies era més fàcil obtenir 'bons resultats' –potser perquè l'únic que havien de fer era cosir per a l'establiment i preparar-se per al matrimoni–, la comissió considerarà un abús el tancament que patien, i que comportava manca d'exercici, obligació de respirar contínuament l'atmosfera hospitalària, sedentarisme en les ocupacions de la rutina diària, repressió dels sentiments i de les inclinacions, tristesa i soledat. Ho expressà d'una manera lacerant:

Las pobres huérfanas que escapan á la mortandad, que reduce de una manera tan espantosa su número en los años de lactancia, se asemejan en el día á aquellos reos indultados de una pena capital, condenados á una vida de privaciones contínuas, y de reclusion perpetua. Sus facultades así morales como

18. *Reglamento especial...*, cap. V, art. 24 i 25.

19. El moviment de progrés científic que havia començat a França al final del segle XVIII –l'any 1794 tingué inici l'ensenyament teòric de l'obstetrícia per a estudiants i llevadores– no preocupà a Espanya fins molt avançat el s. XIX. Vegeu B. GUILERA, «L'assistència a la maternitat en temps passats i el que convé que sigui en el present», *Annals de Medicina*, 12 (1931), pàg. 775-778.

20. J. DE RULL i J. CABOT, *Estudio demográfico-médico del quinquenio de 1883 á 87, por los doctores...*, Barcelona, Casa Provincial de Caridad, 1889, pàg. 5.

21. *Dictámenes médico-higiénicos...*, pàg. 15-16.

físicas, se resienten de ello por precisión; y, aunque es doloroso decirlo, ninguna de esas desgraciadas envejece, ni llega siquiera á contar los años de la edad madura.²²

La lluita per la supervivència: la Casa Provincial de Maternitat i Expòsits de Barcelona

La fundació de la Casa de Maternitat i Expòsits de Barcelona tingué lloc el 23 de novembre de 1853, quan foren traslladats els expòsits de l'Hospital de la Santa Creu a un local segregat de la Casa de Misericòrdia.²³ En el nou emplaçament, els infants podien ingressar a través del torn o per la porta, procedents de l'Hospital de Santa Creu, de les parròquies de la ciutat o bé dels altres pobles de la província.

L'infant que arribava a la CME era enregistrat i de seguida se li col·locava el plom al coll, amb l'any i el número corresponents. Si no constava que havia estat batejat se li administrava el sagrament d'immediat. Si qui havia fet l'exposició no havia deixat constància dels cognoms que se li havien d'imposar a l'infant, aquest era registrat amb tres noms de pila.

Hi havia dos departaments: el de lactància (fins als dos anys) i el de desmamats (fins als set anys). Del servei interior de l'asil, se n'ocupaven les Germanes de la Caritat, un capellà ajudat per uns quants auxiliars²⁴ i dos metges, que havien de presentar cada mes a la Junta de govern una relació de les malalties i les defuncions ocorregudes a la Casa.²⁵

La Junta de Beneficència de la província de Barcelona encarregà a una Junta de Dames la cura dels expòsits de la CME, la vigilància de les dides externes que criaven nadons fora de la institució –en aquest cas eren ajudades per les juntes municipals dels pobles on residien les nodrisses–, la supervisió de la feina de Germanes de la Caritat, l'admissió de dides i de criades i la direcció de les escoles de pàrvuls que funcionaven a l'establiment.

Podien ser albergats a la CME tots els infants menors de set anys, edat a partir de la qual eren traslladats a la Casa Provincial de Caritat. Els qui sortien per a ser educats en famílies o afillats i després eren retornats, havien de passar directament a la Casa de Caritat.²⁶

22. *Dictámenes médico-higiénicos...*, pàg. 20.

23. En virtut de la llei de 20 de juny de 1849 i del reglament de 14 de maig de 1852. El 1878 s'aconseguí l'adquisició de la finca anomenada Mas Caballé, a les Corts de Sarrià. Els nens quedaren permanentment instal·lats a la nova Casa el juliol de 1884 i les nenes el 1885. Al carrer de Ramelleres continuaren els infants de pit fins al 1892. La secció de Maternitat continuà a l'edifici de la Santa Creu, després passà al carrer de Ramelleres –el 1892– i, més tard, al nou emplaçament de les Corts.

24. *Reglament de la CME* (1853), cap. VI, art. 28 i 30.

25. *Reglament de la CME*, cap. VII, art. 34 i 37. Això es començà a fer a partir de 1853. Abans d'aquest any sabem el nombre de nens i nenes que moriren, però no podem saber on ni per quina causa.

26. *Reglament de la CME*, cap. IX, art. 46. Aquesta mesura es prenia per tal d'evitar "contagis perillosos".

Durant el període d'estada a l'establiment el nen o la nena iniciava un recorregut que tenia un desenllaç: la mort, l'afillament o el trasllat a la Casa de Caritat, entre d'altres; l'últim destí és el que hem consignat en cada cas (vegeu les *taules 2 i 3*).

Els morts

El problema de la mortalitat de nadons a les cases d'expòsits s'ha de contextualitzar en una època caracteritzada per una mortalitat infantil, en general, impressionant. Malgrat els esforços invertits per conservar la vida dels infants abandonats, resulta dubtós que les institucions aconseguissin quelcom més que apartar els 'fills del pecat' de la vista pública. La mort era, per ells, el correlatiu inevitable a l'ingrés. No en va les cases d'expòsits eren popularment considerades com les "avantsales del cel" o com els "cementiris de nens".²⁷

Els recomptes que hem efectuat i que queden reflectits a les *taules 2 i 3* ens demostren que només una mínima part de les nenes i dels nens ingressats a la CME arribaven a l'edat de poder començar a assolir algun objectiu relacionat amb la seva posterior inserció social. Dels ingressats l'any 1850 al departament d'expòsits de la Santa Creu en moriren el 92,1% dels nens i el 90,7% de les nenes; ja a la CME, la mortalitat l'any 1865 fou del 71,2% per als nens i del 74,7% per a les nenes.

Els motius de l'elevada mortalitat i de l'excessiva tendència a la malaltia els hem d'anar a trobar en la mateixa concentració de massa humana en situació d'asilament perpetu, en l'història de malaltia i misèria amb què ingressaven molts infants, en les contingències dels desplaçaments –sovint llargs i realitzats en condicions precàries–, en la manca de dides, en l'escassa vigilància que s'exercia sobre les mateixes, en el minso sou que rebien, en el desconeixement de mètodes efectius de lactància artificial i, com a rerefons, en un panorama mèdic on encara s'havia d'avançar molt en el diagnòstic i el tractament de moltes malalties infeccioses.

A més de les malalties generals –infeccioses, digestives o respiratòries–, els expòsits de la CME morien d'afeccions relacionades amb les mancances pròpies de les circumstàncies en què arribaven a l'establiment –caquèxia, atrèpsia, anèmia, debilitat congènita, sífilis...–, relacionades a la vegada amb el seu origen so-

27. Laureà Figuerola ens aporta dades sobre la mortalitat d'expòsits a Barcelona entre 1842 i 1847. Així, podem saber que, sobre el total de 5.169 defuncions que es produïren l'any 1846, 658 foren d'expòsits. L'enorme mortalitat d'expòsits a la Santa Creu era atribuïble, segons L. Figuerola, al gran contingent d'expòsits ingressats d'arreu del Principat, que presentaven una mortalitat més elevada per les contingències del viatge i de la distància que s'havia hagut de recórrer. Aquesta situació dugué l'autor a parlar d'una «veritable importació de cadàvers». Dels ingressats entre 1836 i 1848, 9.703 infants, només en sobreviuen, l'any 1849, 811 (L. FIGUEROLA, *Estadística de Barcelona en 1849*, Barcelona, Tomás Gorchs, 1849, pàg. 101-102 i 135). Les estadístiques de Cerdà proporcionen també dades rellevants: del total de 63.130 morts que es produïren durant el període 1856-1865 a Barcelona (urbs matriu i suburbis), 41.662 es produïren en domicilis particulars i 14.879 en establiments penals i de beneficència. D'aquestes, 2.512 correspongueren a la Casa de Caritat i 1.581 a la de Maternitat i Expòsits. Aquesta última xifra, percentualment, ultrapassava amb escreix les mitjanes anuals de mortalitat general (I. CERDÀ, *Teoría general...*, pàg. 486).

cial. És possible que un cert percentatge de les defuncions fos producte de la deixadesa provocada per la mateixa impotència davant del que es considerava resignadament com una inevitable allau de morts.

Els supervivents

La millor sort que podien tenir els nens i les nenes asilats era que fossin recuperats pels pares o afillats per les dides que se n'havien fet càrrec durant el període d'al·letament –era el cas més freqüent– o per matrimonis benestants.

La dona que lactava un expòsit, o que es feia càrrec d'un de ja desmammat, podia, quan l'infant complia els cinc anys d'edat, afillar-lo. Només havia d'avaluar una bona conducta i una adequada posició econòmica que garantissin al nen o la nena una 'bona educació cristiana'. Si es comprovava que n'havia tingut prou cura, se li concedia poder-lo retenir sota el seu poder indefinidament, sense cap retribució (fins als cinc n'havia tingut dret). L'infant, que havia de rebre l'educació primària, quedava sota la teòrica vigilància de la Casa fins que complís els vint-i-cinc anys d'edat.

Tot i que el sistema de col·locació amb dides tenia avantatges i inconvenients, era, ateses les circumstàncies, l'únic viable: possibilitava que els infants, a més d'anar a escola i aprendre un ofici, com la resta dels infants, cresquessin en un ambient familiar i afectiu normalitzat.

La davallada de la mortalitat dels expòsits al llarg del temps possibilità l'increment del percentatge dels qui aconseguien una reinserció familiar i social. Així, l'any 1850 només foren recuperats pels pares o afillats el 3,9% dels nens i el 6,9% de les nenes; l'any 1860, els percentatges foren del 22,1% i del 25,1%, respectivament.

Els expòsits que no aconseguien l'esmentada reinserció familiar no tenien més remei que continuar amb la vida d'asilament, passant, quan arribaven als set anys d'edat, a la Casa de Caritat.²⁸

La Casa de Caritat i els expòsits: el relleu assistencial

En aquest destí, alguns nens i nenes acabaven també morint al cap de poc temps. Tot i que mai no arribà a assolir les desorbitades xifres de la CME, la Casa de Caritat²⁹ presentava una taxa de mortalitat ostensiblement elevada res-

28. *Reglament de la CME* (1853), cap. VI, art. 40; *Reglament de la CME* (1890), cap. IX, art. 46.

29. A partir d'ara ens referirem a aquesta institució com a CC. La CC neix l'any 1802 amb l'objectiu de recollir-hi els desvalguts i els mendicants del Principat, quedant instal·lada en un edifici situat entre els carrers de Valldonzella i de Montalegre, al qual aviat se n'afegiren altres de lloguer o comprats. Hi podien ser admesos: avis sense recursos, infants pobres, orfes o expòsits a partir de cinc anys, cecs o malalts crònics i qualsevol persona sense recursos per a la subsistència. Pel *Reglament General de Beneficència* de 26 de gener de 1822, la CC passà a dependre de la Junta de Socors que la Junta Municipal de Beneficència creà i de la qual també depenien la Casa de Misericòrdia i la Casa d'Orfes. El febrer de 1824, ja restablerta la situació anterior a la Revolució de 1820, es reinstaurà la Reial Junta de la Casa de Caritat, les seves facultats i els seus beneficis, àdhuc una aportació periòdica del rei. La Llei

Taula 4. Infants traslladats de la CME a la CC i morts en aquesta darrera institució

Anys de trasllat a la CC	Nombre de traslladats. Entre parèntesis, el nombre dels que hi acabaren morint		
	Dones	Homes	Total
1855	3 (1)	1 (0)	4 (1)
1860	15 (10)	21 (6)	36 (16)
1865	12 (9)	28 (10)	40 (19)

Font: elaboració pròpia a partir d'ADB, CC, *Llibres de matrícules* i *Llibres d'entrades i sortides*.

pecte a la població general. La malaltia que es cobrava més vides entre els expòsits era la tuberculosi, responsable d'aproximadament el 30% de les defuncions.

Les dades de la *taula 4* ens fan evident la marcada fragilitat de les noies enfront dels nois, que se suposa que resistien millor el tancament i la disciplina. La severa reclusió a la qual es veien obligades les noies les feia més vulnerables a les malalties. Encara que els nois fugissin una, dues i fins i tot tres vegades, de la seva bona conducta no depenien coses tan importants com una dot per poder-se casar; sempre podien accedir a l'aprenentatge –entre desaparició i desaparició– d'un ofici nou. Les noies, més subjectes psicològicament a la CC, no la podien abandonar sinó per la 'porta gran'; si una noia fugia, era molt difícil que se la tornés a admetre.

Els itineraris de les noies³⁰

Les nenes romanien un temps prou llarg a l'asil com per poder ser afectades per les disposicions reglamentàries que les obligaven a encaminar-se cap al servei domèstic. Així, era d'allò més normal que les expòsites de la secció de minyones servissin en diverses cases abans d'obtenir la llicència absoluta; n'hi havia que fins i tot passaven per set o vuit amos diferents.³¹

de Beneficència de 20 de juny de 1849 implicà el trasllat, l'any següent, dels acollits que no eren de la circumscripció de la província de Barcelona. El 1853, la CC quedà sota l'administració i la direcció de la Junta Provincial de Beneficència i la presidència del governador civil, qui delegà en una junta de govern. L'any 1869, suprimides les juntes de Beneficència, la nova junta de govern passà a dependre de la Diputació.

30. Per a més informació sobre els itineraris dels expòsits i les expòsites que depenien de la CC, vegeu M. ALAY, *Aprenents i minyones. La infància abandonada a la Barcelona del vuit-cents*, Barcelona, Centre d'Estudis Ignasi Iglésias, 2003 (*Llibres de Finestrelles*, 1).

31. Cal deixar clar, no obstant això, que no eren únicament les expòsites, sinó totes les noies joves de la CC, les que tenien l'obligació d'ingressar a la secció, llevat que existís alguna raó que justificqués l'exempció: discapacitat física i psíquica o, en l'extrem contrari, la possessió d'un talent que la facultés per exercir alguna feina de més capacitació.

Taula 5. Itineraris de les expòsites segons l'any de trasllat de la CME a la CC. Xifres absolutes

Itineraris	1855	1860	1865
Mortes	1	10	9
Minyones	1	3	2
Naturalitzades, afillades, retornades als pares	1		1
Altres		2	
Totals	3	15	12

Font: elaboració pròpia a partir d'ADB, CC, Llibres de matrícules i Llibres d'entrades i sortides

Una altra sortida, aquesta més desitjable, era l'afillament. Aquest esdeveniment no sempre aconseguia acabar amb la fatalitat de l'asilament, ja que algunes dones, ja ancianes, havien de retornar a la casa com a “miserables”, on morien.

L'emancipació de la CC també es podia produir per mètodes poc ‘ortodoxos’ –fuga, desaparició– o a través d'estratègies més legítimes, la més desitjable de les quals era el matrimoni. Com podem observar a la *taula 5*, aquesta sort no la tingué cap de les noies que ingressaren a la CC els anys seleccionats, la qual cosa ens demostra que era un destí menys probable del que ens podríem imaginar.

A les escoles de la CC se seguien les directrius imperants, pel que fa a l'educació femenina, a les escoles ordinàries de tot l'Estat: la dona havia de ser instruïda segons les pràctiques religioses i les labors ‘pròpies del seu sexe’.³² Així, les labors i la religió s'enduien la major part del temps. Bé que tenia la mateixa extensió que l'educació dels nens, la de les nenes no seguia la mateixa graduació i, a les memòries consultades, la seva programació sempre constituïa un breu afegit a l'exposició de l'educació rebuda pels nois.

Els itineraris dels nois

Si la major part de les nenes supervivents acabava com a minyones del servei domèstic, el més probable, en el cas dels nens, era que acabessin d'aprenents d'algun ofici, als tallers de la Casa, de la ciutat o en algun poble de la província.

32. A mitjan segle XIX, el panorama cultural espanyol no era gens optimista: el 75% de la població era analfabeta, i a aquesta mitjana contribuïen amb escreix les dones. Tot i que el *Proyecto de Reglamento General de primera enseñanza* de 1822 ordenava que, a les escoles de nenes, se seguís el mateix pla que a les de nens, aviat s'establí que, a les tardes, les noies grans es dediquessin al fil i a l'agulla. La inèrcia, doncs, era gran. És a partir de la llei Moyano, de 1857, que estableix l'ensenyament primari com a obligatori per als dos sexes entre els sis i els nou anys, quan comença a evidenciar-se un augment progressiu dels índexs d'escolarització primària femenina. Però l'anivellament amb els índexs masculins no s'aconseguirà fins ben entrat el segle XX. L'any 1855, les nenes representaven només una quarta part del total d'alumnes matriculats a les escoles primàries catalanes; l'any 1860, les distàncies s'escurcen i es dona un 38% de matriculacions femenines enfront del 62% de masculines. Vegeu CORTADA I SEBASTIÀ, «La dona i la institucionalització de l'educació», dins M. NASH, *Més enllà del silenci...*, pàg. 297.

Al marge de l'obtenció de l'emancipació per mitjans legítims –normalment per haver acabat l'aprenentatge d'un ofici als tallers de dins de la Casa o de fora–, les xifres ens mostren com la fuga o la simple 'desaparició' eren tan freqüents com els llicenciaments. Sens dubte, si s'ha de jutjar per la diferència significativa de fugides en comparació amb les noies expòsites, 'buscar-se la vida' fora de la institució sense cap mena d'estudis o preparació havia de ser més fàcil per als nois, si més no menys arriscat.

Eren ben pocs els casos d'expòsites que continuaven els estudis secundaris o superiors. De fet, eren molt pocs els nois de la CC als quals se'ls sufragava estudis superiors, no sabem si per falta de talent o pel desig de tenir, simplement, uns quants estudiants que fessin d'insígnia de la institució.³³ En tot cas, s'orientava els nois cap a estudis professionalitzadors (mestres de primer ensenyament, nàutica); d'altres estudiaven Teologia o Filosofia. El percentatge dels qui abandonaven els estudis abans de finalitzar-los era elevat; altres vegades, era la mateixa Junta de govern de la CC la que decidia no seguir sufragant els estudis a qui considerava que no s'ho mereixia prou. En tot cas, el volum d'estudiants de la CC era anecdòtic si el comparem amb el dels qui aprenien oficis.

Conclusions

Entre els anys 1808 i 1868 seguim trobant una Barcelona 'benèfica i assistencial' que es limitava a organitzar l'aparell caritatiu sense atacar a fons les causes de la marginació i de la pobresa i a confinar aquestes realitats tot apartant-les dels ulls de les persones benestants.

Encara no trobem una autèntica preocupació pels subjectes de l'assistència. Les mares pobres i soles abandonaven llurs nadons a la casa d'expòsites com a millor alternativa per a garantir-los la vida i, paradoxalment, la major part d'aquests infants moria, sota la mirada impertorbable d'una societat que feia obres de caritat, però que estigmatitzava els fills del pecat i no feia res per evitar la pobresa de bona part de la població.

Un percentatge ínfim d'expòsites salvaven la vida; els qui tenien més sort retornaven amb els pares o eren afillats; els que no, passaven a la Casa de Caritat, lloc on encara podien trobar la mort. En aquest establiment, una autèntica agència de col·locació d'aprenents i minyones del servei domèstic, es preparava els asi-lats per a perpetuar el cercle inexorable de la pobresa.

Haurem d'esperar a la dècada dels vuitanta perquè es produeixi una clara davallada de la mortalitat infantil i una millora en les possibilitats d'inserció social dels expòsites, canvis òbviament relacionats amb els progressos de la medicina i de la higiene i amb una nova mentalitat de respecte i sensibilitat envers l'infant. Aquests progressos coincidiran amb el creixent protagonisme d'una burgesia amb iniciatives i decidida a acabar amb els antics models de la beneficència.

33. En tot cas, sabem que a partir dels anys setanta la política de la CC experimentà un canvi de rumb, coincidint amb un canvi de Junta, de la qual Valentí Almirall seria el president. Aquest canvi es traduí en una major obertura a l'exterior, amb la suavització del règim disciplinari i a la possibilitat d'escollir estudis o carrera conforme a les aptituds i les preferències dels mateixos albergats.